

Volksvermaak in Zwart Nazareth

Volksvermaak in Zwart Nazareth

*Het krachtenspel in de vrijetijdsbesteding van
arbeiders in Schiedam, 1850-1975*

PAUL BASSANT

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van:

Fonds Historische Publicaties Schiedam
Jurriaanse Stichting
Stichting Opbouw Schiedam
Unger-Van Brero Fonds
Anker Fonds

Afbeelding op het omslag: Feestje bij mijn grootouders van moederskant in de jaren veertig.

Dit is de handelseditie van een dissertatie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

ISBN 9789087048440

© 2021 Paul Bassant
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Patricia Harssevoort
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Voorwoord

Wat bepaalt de identiteit van een mens? Het is een vraag die mij al geruime tijd bezighoudt. De eerste 37 jaar van mijn leven, waaronder de meest vormende periode, heb ik doorgebracht in Rotterdam. Inmiddels woon ik al 22 jaar in Schiedam en ben ik daar geworteld. Toch weet ik niet goed of ik nu een Schiedammer ben of misschien nog steeds een Rotterdammer. En net als de Schiedamse arbeiders in het verleden wijk ik nog wel eens uit naar de grote stad.

Een blijvend deel van mijn identiteit is mijn afkomst als arbeiderszoon. Mijn ouders waren eenvoudige mensen wier voornaamste ambitie was dat hun acht kinderen goed terecht zouden komen in het leven. Hoewel ik het beslist niet altijd eens was met hun opvattingen – met name over de ‘hoge heren’ die het beter zouden weten – heb ik veel van ze meegekregen. Wie uit een arbeidersmilieu komt, krijgt weinig cadeau in het leven. Je moet hard werken om de zaken te bereiken die je graag wilt, dat was hun belangrijkste levensles. Of je geld of status verwierf deed er minder toe, als je maar een nuttige bijdrage leverde aan de maatschappij. Vanuit die principes voel ik mij verbonden met de arbeiders die, zoals mijn ouders, in het verleden op een onopvallende manier hun bijdrage leverden en gezamenlijk het fundament van deze maatschappij hebben gevormd. Het betekent niet noodzakelijkerwijs dat ik ze beter kan doorgronden, maar het heeft wel mijn interesse voor het leven van arbeiders in het verleden bepaald.

In de geschiedschrijving is er van oudsher veel aandacht geweest voor het denken en handelen van een kleine bovenlaag van de maatschappij. Van het leven en drijven van de veel omvangrijkere arbeidersklasse weten we aanzienlijk minder. Waar arbeiders in beeld kwamen in de geschiedschrijving, was het veelal als onderdeel van de politieke en sociale strijd gevoerd door de arbeidersbeweging. De gebrekkige tot ronduit ellendige arbeids- en woonomstandigheden waarin arbeiders in het verleden noodgedwongen verkeerden zijn zo afdoende bekend geworden. Hun vrijetijdsbesteding is echter nog steeds een minder goed ontgonnen terrein. Dat is een gemis, omdat naar mijn overtuiging juist in hun vrije tijd mensen de meeste speelruimte hebben om hun identiteit vorm te geven. Mijn uiteenlopende interesses in stadsgechiedenis, arbeiderslevens en vrijetijdsbesteding kwamen in dit onderzoek samen.

Ik ben verschillende personen dank verschuldigd. Mijn promotoren, prof. dr. Jan Hein Furnee en dr. Frank Inklaar, wisten met hun altijd opbouwende kritiek mijn werk op een hoger plan te brengen. Na de eerste ontmoediging moest ik telkens concluderen dat ze gelijk hadden en dat mijn teksten nog beter konden. Ik heb veel geleerd van hun begeleiding en aanwijzingen. Verder wil ik Jef Jansen van het gemeentearchief Schiedam bedanken voor zijn tips, waarmee hij mij verder hielp op een aantal punten. Natuurlijk wil ik ook alle vrienden, vriendinnen en kennissen bedanken, die mij bemoedigden met hun belangstelling voor het onderzoek. Helaas leefden ze niet allemaal lang genoeg om de afronding mee te kunnen maken. Ten slotte moet ik bij alles wat ik doe mijn vrouw Wilma bedanken, de liefde van mijn leven en mijn beste criticus. Mijn ouders, Aad Bassant en Tonia Bassant-Langendam, zijn er niet meer, maar dit boek geschreven door hun zoon is voor hen.

Paul Bassant
14 februari 2021

Inhoud

Lijst tabellen en afbeeldingen	10
Inleiding	13
Stand van het historisch onderzoek	16
De opvattingen en opstelling van de autoriteiten	16
De positionering en de rol van de exploitanten van vermaak	21
De opstelling van en invulling door arbeiders	23
Verschillen binnen de arbeidersbevolking	28
De samenhang in vormen van vrijetijdsbesteding	30
Maatschappelijke en materiële kaders	31
Verantwoording afbakening en onderzoeksvragen	33
Methode, bronnen en begrippen	35
Opbouw	38
1 Veel werk, weinig ontspanning: de periode 1850-1890	40
1.1 Inleiding	40
1.2 Meningsverschillen rond de kermis	42
1.3 Ontwikkeling voor het volk	46
1.3.1 Lezingen en voordrachten	46
1.3.2 De Nutsbibliotheek	50
1.3.3 Muziek voor het volk	52
1.4 Vertier door het volk	53
1.4.1 Kroeg- en straatleven	53
1.4.2 Zwemmen, schaatsen en wandelen	55
1.5 Besluit	58
2 Opkomst van vrijetijdsbesteding: de periode 1890-1920	59
2.1 Inleiding	59
2.2 Een aarzelend toezicht	63
2.2.1 Cafébezoek en drankgebruik	64
2.2.2 Dansen voor het volk	75
2.2.3 Kermisvermaak	79
2.2.4 Een nieuw medium: de opkomst van bioscopen	85

2.3	Verheffingsidealen in de praktijk	90
2.3.1	Lezingen en voordrachten voor en door het volk	90
2.3.2	Het Volkshuis: goede bedoelingen volstaan niet	94
2.3.3	Bibliotheken en hun lezers	103
2.3.4	Parken, plantsoenen, speelplaatsen en volkstuinen	110
2.4	Ontspanning en vermaak in eigen kring	117
2.4.1	Muziek en toneel door en voor het volk	118
2.4.2	Sport en ontspanning door het volk	123
2.4.3	De straat als speeltoneel	127
2.5	Besluit	132
3	Betere tijden? De periode 1920-1950	134
3.1	Inleiding	134
3.2	De worsteling met het commerciële vermaak	140
3.2.1	Drankgebruik en de functie van het café	141
3.2.2	De bloei van het bioscoopleven	151
3.2.3	Het dansvraagstuk	165
3.2.4	De kermis laat zich moeilijk onderdrukken	170
3.3	Een ingewikkelde leerschool	180
3.3.1	Bibliotheken: de opkomst van de openbare bibliotheek	181
3.3.2	Lezingen en voordrachten: een (leer)rijk aanbod	201
3.3.3	Gedwongen vrije tijd en noodgedwongen ontwikkeling	206
3.3.4	Openbaar groen en openbaar fatsoen	209
3.3.5	Zedig zwemmen	212
3.4	De zelforganisatie bloeit	214
3.4.1	Muziek- en toneelverenigingen: ieder zijn eigen vermaak	215
3.4.2	Sport: een gezonde zaak	228
3.4.3	De straat als omstreden ruimte	234
3.4.4	Georganiseerd vermaak voor jongeren	247
3.4.5	Verbroederend buurtleven	249
3.4.6	Feesten in eigen kring	250
3.5	Besluit	252
4	De druk van de welvaart: de periode 1950-1975	253
4.1	Inleiding	253
4.2	Een verantwoorde omgang met de vrije tijd	257
4.2.1	De vakantieweek en de kermis: een verstandshuwelijk	258
4.2.2	Vakantievermaak voor de jeugd	267
4.2.3	Dansen en drinken onder controle	269
4.2.4	Bioscopen: een aflopende zaak	276
4.3	Volksontwikkeling: meebewegen binnen de kaders	282
4.3.1	Verantwoord vermaak voor de jeugd	282
4.3.2	Recreëren in het groen	291

4.3.3	De bibliotheek past zich aan, binnen zekere grenzen	295
4.4	Opkomst en neergang in verenigingsland en straattaferelen	303
4.4.1	Sport en ontspanning: een gezonde groei	303
4.4.2	Culturele verenigingen in mineur	310
4.4.3	De straat als ruimte voor de jeugd en voor muziek	322
4.5	Besluit	330
Conclusies		331
	De opvattingen en opstelling van de autoriteiten	332
	De rol van de exploitanten van vermaak	338
	De invulling door arbeiders	341
	Verschillen binnen de arbeidersbevolking ³	345
	De samenhang in vormen van vrijetijdsbesteding	350
	De maatschappelijke en materiële kaders	351
Summary		355
Bronnen en literatuur		358
	Geraadpleegde archieven	358
	Kranten en tijdschriften	359
	Gedrukte bronnen	360
	Statistische en seriële bronnen	361
	Literatuur	363
	Digitale databases en internetpublicaties	377
Bijlagen		379
I	Gezindten in Schiedam, 1849-1971	379
II	Beroepentelling Schiedam, 1889	379
III	Beroepentelling Schiedam, 1917	391
IV	Veroordelingen wegens openbare dronkenschap, 1920	398
V	Veroordelingen wegens openbare dronkenschap, 1929	400
VI	Gegevens vermakelijkheidsbelasting, 1938-1950	401
VII	Bestedingen aan vermakelijkheden in Nederland, 1940-1950	402
VIII	Commissarissen van politie, 1850-1975	403
IX	Kaarten Schiedam 1858, 1900, 1930, 1975 met de belangrijkste locaties	403
Illustratieverantwoording		411
Curriculum vitae		412

Lijst tabellen en afbeeldingen

Tabel 1	Drankwetvergunningen Schiedam, 1892-1911	68
Tabel 2	Gezindten vergunninghouders, 1898	68
Tabel 3	Leden St. Vincentius bibliotheek, winter 1919/1920	109
Tabel 4	Opbrengsten oppervlaktebelasting, 1938-1950	150
Tabel 5	Bioscoopbezoek Schiedamse schooljeugd, 1938	162
Tabel 6	Bioscoopbezoek jongens/meisjes, 1938	163
Tabel 7	Uitleningen openbare bibliotheek, 1922	185
Tabel 8	Aantal advertenties lezingen en voordrachten, 1920-1950	202
Tabel 9	Aantal bezoeken aan vermakelijkheden per inwoner, 1956-1961	257
Tabel 10	Bezoekersaantallen avondvoorstellingen vakantieweek, 1954	263
Tabel 11	Bezoekersaantallen vakantieweek, 1958	263
Tabel 12	Bezettingsgraad bioscopen schiedam, 1947-1949	276
Tabel 13	Bioscoopbezoek landelijk, 1946-1949	276
Tabel 14	Vergelijking bioscoopbezoek Schiedam-landelijk, 1950-1970	277
Tabel 15	Rapportage verboden bioscoopbezoek, 1955-1959	281
Tabel 16	Bezoekersaantallen clubhuis St. Joris Doele, 1952	284
Tabel 17	Uitleningen filiaal De Gorzen, 1949-1951	296
Tabel 18	Bezoekcijfers centrale bibliotheek, 1951-1955	297
Tabel 19	Vergelijking bibliotheken Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen, 1965	298
Tabel 20	Cijfers sportkeuringen naar leeftijdsklassen, 1960 en 1965	305
Tabel 21	Lidmaatschap sportverenigingen Schiedam, 1958	307
Tabel 22	Rapportage overtredingen door jeugdbrigade, 1956-1961	325
Tabel 23	Gezindten in Schiedam, 1849-1971	379
Tabel 24	Bevolking Schiedam, 1889	380
Tabel 25	Aandeel arbeidersbevolking Schiedam, 1889	380
Tabel 26	Beroepentelling Schiedam, 1889	380
Tabel 27	Verdeling arbeidersbevolking Schiedam, 1917	391
Tabel 28	Beroepentelling Schiedam, 1917	392
Tabel 29	Statistieken openbare dronkenschap Schiedam, 1920	398
Tabel 30	Veroordelingen wegens openbare dronkenschap Schiedam, 1920	399

Tabel 31	Statistieken openbare dronkenschap arbeiders (geschoold/ ongeschoold), 1929	400
Tabel 32	Veroordelingen wegens openbare dronkenschap, 1929	401
Tabel 33	Statistieken gemakkelijksbelasting, 1938-1950	401
Tabel 34	Bestedingen aan gemakkelijksheden in Nederland, 1940-1950	402
Afb. 1	Aantal leden Vincentius-bibliotheek, winter 1900-1923	108
Afb. 2	Muziektent in de plantage, 1900-1905	111
Afb. 3	Optreden van de schutterij op de Grotemarkt, 1900	130
Afb. 4	Slop in de Westmolenstraat, 1930	136
Afb. 5	Bezoek gemakkelijksheden, 1938-1950, procentueel	152
Afb. 6	Bezoek gemakkelijksheden, 1938-1950, absoluut	152
Afb. 7	Interieur filmzaal Passage theater	160
Afb. 8	Bevrijdingskermis aan de Rotterdamschedijk, 1945	171
Afb. 9	Leeszaal gemeentelijke openbare bibliotheek, 1930-1935	191
Afb. 10	Zwemplaats aan de Havendijk, 1927-1928	215
Afb. 11	Gusto's muziekvereniging bij de Orpheus-schulp, 1924	218
Afb. 12	Straatafereel in de Hoogstraat, 1922	240
Afb. 13	Openluchtbioscoop tijdens de vakantieweek, 1950	260
Afb. 14	Processen-verbaal openbare dronkenschap, 1950-1970	270
Afb. 15	Afgenomen bioscoopcoupons (x 1000), 1950-1970	278
Afb. 16	Bioscoopbezoek landelijk, 1950-1975	278
Afb. 17	Kaart Schiedam, 1858	404
Afb. 18	Kaart Schiedam, 1900	405
Afb. 19	Kaart centrum Schiedam, 1900	406
Afb. 20	Kaart Schiedam, 1930	407
Afb. 21	Kaart centrum Schiedam, 1930	408
Afb. 22	Kaart Schiedam, 1975	409
Afb. 23	Kaart centrum Schiedam, 1975	410

Inleiding

In 1906 besloot het gemeentebestuur in Schiedam de kermis af te schaffen. Het was de uitkomst van een strijd die zich meer dan een halve eeuw had voortgesleept. Voor arbeiders was de kermis, die in de negentiende eeuw een week duurde, een jaarlijks massaal bezocht hoogtepunt geweest. De tegenstanders van de kermis, onder wie veel geestelijke leidsmannen en andere Schiedamse autoriteiten, hadden echter vanouds de grote morele gevaren benadrukt die er volgens hen aan verbonden waren: de kermis zou aanleiding geven tot drankmisbruik, seksuele uitpattingen en verwaarlozing van het gezin. Vanaf 1850 had de discussie meer urgentie gekregen en het gemeentebestuur, bestaande uit liberalen en confessionelen, flink verdeeld. De discussie verliep daarbij niet langs duidelijke politieke of religieuze scheidslijnen, maar was vooral gebaseerd op verschillende afwegingen van morele en economische opvattingen en belangen. Terwijl de tegenstanders vooral de morele gevaren benadrukten, wezen voorstanders van behoud van de kermis bij herhaling op het financiële belang voor de stad. De gemeente haalde geld binnen met belastingen en het verpachten van plaatsen voor kermisattracties. Lokale ondernemers zoals winkeliers, caféhouders en drankproducenten in Schiedam genoten extra inkomsten door de kermisweek en pleitten eveneens voor behoud van de kermis. Met het veronderstelde wangedrag viel het volgens de voorstanders wel mee: een standpunt waarbij ze opmerkelijk genoeg geregeld de politie aan hun zijde vonden. De voorstanders wezen bovendien op het reële risico dat bij afschaffing de Schiedamse arbeiders eenvoudigweg zouden uitwijken naar de kermis in Rotterdam: hun veronderstelde uitpattingen zouden daarmee niet verminderen, terwijl het Schiedamse stadsbestuur en Schiedamse ondernemers wel de grote inkomsten zouden mislopen. Rond 1900 kregen de tegenstanders echter de overhand in de discussie. De positie van de liberalen verzwakte, de steun vanuit de middenstand nam af en zelfs de voormannen van de arbeidersbeweging raakten ervan overtuigd dat zij hun eigen achterban tegen de nadelige effecten van de kermis moesten beschermen.¹

Nadat de kermis in 1906 was verboden laiden de discussies om het festijn opnieuw in te voeren in de volgende decennia geregeld op, met name in de jaren 1930.

¹ In hoofdstuk 1 en 2 zal de discussie over de afschaffing van de kermis uitgebreider uit de doeken worden gedaan, voorzien van de relevante bronverwijzingen.

Het zou echter tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat de kermis opnieuw jaarlijks werd toegestaan. De aanleiding was verrassend. In 1950 wilde een aantal notabelen verenigd in de Schiedamse Gemeenschap een zogenoemde ‘vakantieweek’ in de stad organiseren met culturele, verheffende uitvoeringen. De vakantieweek beoogde de bevolking – en met name de arbeiders – ertoe aan te zetten om hun nieuwverworven vakantiedagen op een zinvolle manier te besteden. De steun voor de plannen binnen het gemeentebestuur was breed, mits de financiële lasten niet bij de gemeente terecht zouden komen. De initiatiefnemers stelden daarop voor om aanvullende inkomsten te genereren door een kermis te organiseren. Het was een omstreden voorstel, aangezien de kermis feitelijk botste met het doel van de vakantieweek en veel autoriteiten in Schiedam nog altijd sterk gekant waren tegen kermisvermaak. Toch lieten voldoende tegenstanders zich overhalen met het argument dat de incidentele kermis een hoger doel diende. De Schiedamse arbeiders, die in de discussie vrijwel buitenspel hadden gestaan, kregen uiteindelijk onverwacht veel invloed op het vertier dat hun werd aangeboden. Doordat ze weinig belangstelling toonden voor de cultureel hoogstaande uitvoeringen, werden deze al snel onbetaalbaar en verdwenen ze uit het programma van de vakantieweek. In strijd met de oorspronkelijke doelstellingen werd de drukbezochte kermis al snel het hoofdelement van de vakantieweek. De kermis liet zich ook niet gemakkelijk meer afschaffen. De bestuurders van de Schiedamse Gemeenschap, die vanaf de jaren vijftig een centrale rol zou gaan spelen op het gebied van cultuur en recreatie in de stad, hadden de kermisinkomsten hard nodig om andere activiteiten te financieren. Voor veel caféhouders en winkeliers in Schiedam waren de extra kermisinkomsten eveneens van belang. Bovendien had ook Rotterdam de kermis weer ingevoerd: indien Schiedam de kermis weer zou afschaffen, zouden Schiedammers gemakkelijk kunnen uitwijken.²

Deze korte geschiedenis van de afschaffing en herintroductie van de kermis in Schiedam laat een aantal interessante zaken zien. De vrijetijdsbesteding van arbeiders was sinds de negentiende eeuw onafgebroken onderwerp van pogingen tot repressie en kanalisatie en voortdurende onderhandelingen tussen betrokken actoren. Het gemeentebestuur schafte de bij arbeiders populaire kermis uiteindelijk af, omdat zij zou leiden tot ongewenst gedrag. De herinvoering van de kermis had als doel een programma te financieren waarmee een comité van gezaghebbende particulieren de besteding van vakantiedagen van arbeiders in goede banen wilde leiden.

Er was zo een netwerk van verschillende actoren die betrokken waren bij de vrijetijdsbesteding van arbeiders: de autoriteiten, exploitanten van vermaak en de arbeiders zelf. Die actoren vormden wisselende coalities naargelang hun verschillende belangen en ideologische overtuigingen. Met hun opstelling en de argumenten die zij gebruikten gaven zij uitdrukking en vorm aan bredere kwesties: het lokale politieke krachtenveld, de verzuiling, de wijzigende sociaaleconomische omstandigheden en maatschappelijke idealen. De afschaffing van de kermis werd vooral mogelijk door

2 Voor deze ontwikkeling en bijbehorende bronverwijzingen zie hoofdstuk 4.